

Hac Emirinde Bulunması Gereken Vasıflar

Qualifications Required for Emir of Hajj

Murat Eroğlu

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Konya İl Müftülüğü, Konya, Türkiye
PhD, Presidency of Religious Affairs, Konya Provincial Mufti's Office, Konya, Türkiye
murateroglu1@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-7273-8280>

Article Type / Makale Tipi
Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi
Received / Geliş Tarihi: 09.04.2024
Accepted / Kabul Tarihi: 24.09.2024
Published / Yayın Tarihi: 31.12.2024

DOI: 10.31591/istem.1466785

Cite as / Atf: Eroğlu, Murat. "Hac Emirinde Bulunması Gereken Vasıflar". *İstem* 44 (2024), 369-390.
<https://doi.org/10.31591/istem.1466785>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

Ethical Statement / Etik Beyan: *This article is revised and produced from the Phd thesis entitled "The Hajj Emirate (From the Beginning to the End of the Umayyads)" by Murat Eroğlu in Necmettin Erbakan University Institute of Social Sciences in 2022 under the supervision of Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken. / Bu makale, 2022 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Murat Eroğlu tarafından Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken danışmanlığında "Hac Emirliği (Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.*

Hac Emirinde Bulunması Gereken Vasıflar

Öz

İslam dininin beş temel esasından birisi olan hac ibadetiyle ilgili en başta gelen konulardan birisi hac kafilelerinin ve ibadetinin yönetilmesidir. İslam kurumları tarihinde bu görevlerin yerine getirilmesi ile alakalı olan müessese "Hac Emirliği" olarak ifade edilmiştir. Bu göreve tayin edilen kişiye de "Hac Emiri" adı verilmiştir. Hac ibadetinin yönetimi cahiliye döneminden beri mevzu bahistir; ancak bu görev o dönemde sadece Mekke içinde organize edilirken İslam döneminde hac kafilelerinin sevk ve idaresi de söz konusu olmuştur. Bu minvalde "Hac Emirliği" Allah Rasûlü tarafından ihdas edilen İslâmî bir kurumdur. Rasûlullah tarafından kurulan ve Râşid Halifeler döneminde müesseseleşmeye başlayan "Hac Emirliği" İslam Tarihi boyunca varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Halife tarafından atanan hac emiri her dönemde ehemmiyet arz eden bir statüde bulunmuş tur. Ayrıca hac emirinin kafileyi tertip ve düzen içinde ve her türlü tehlikeden koruyarak sağ salim bir şekilde Mekke'ye götürmesi, hac günleri esnasında hacıları hazırlaması, Arafat'a götürüp vakfe yaptırmaması, Müzdelife vakfesi, Mina ve Cemerât hususlarındaki görevleri yerine getirmesi ve hacıların hac ibadetlerini noksansız bir şekilde yerine getirmelerini sağlaması gerekir. Hac ibadetinin yerine getirilmesinden sonra hacıları ve kafileyi tekrar hazırlaması, yola çıkararak Medine'ye götürmesi ve selamete kendi beldelerine geri döndürmesi gerekir. Devlet başkanı tarafından tayin edilen hac emirinin atanması hususunda kaynaklarda pek çok şart sıralanmıştır. Bunlar genel şartlar ve özel şartlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ayrıca Hac Emirliği görevini yürütecek kimsenin hacca gitme konusundaki yükümlülük şartlarını da taşıması gerektiği yadsınamaz. Hac Emirliği için gereken bu şartlar ehliyet ve liyakat sahibi bir hac emirinin atanmasında büyük ehemmiyet arz etmektedir. Buna rağmen tarihi süreç içinde bu şartlara uymayan bazı atamaların yapıldığı da kaynaklarda yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı hem hac ibadetinin usulüne uygun bir şekilde yerine getirilmesi hem de hac kafilesinin idare edilmesi konusunda en önemli görevleri yürütecek olan yöneticinin/hac emirinin taşıması gereken özellikleri kaynaklarda belirtildiği üzere ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Kurumlar Tarihi, Hac, Hac Emirliği, Hac Emiri, Vasıflar.

Qualifications Required for Emir of Hajj

Abstract

One of the most important issues regarding the pilgrimage, which is one of the five fundamental principles of the Islamic religion, is the management of the pilgrimage convoys and their worship. In the History of Islamic Institutions, the institution responsible for fulfilling these duties is called "Emirate of Hajj". The person appointed to this position was called "Emir of Hajj". The management of the pilgrimage has been an issue since the age of ignorance (Jāhiliyyah); however, while this duty was organized only within Mecca at that time, the dispatch and management of pilgrimage convoys was also included in the Islamic period. In this sense, the "Emirate of Hajj" is an Islamic institution established by the Messenger of Allah. The "Emirate of Hajj", which was founded by the Prophet Muhammad and began to be established during the period of the Rashidun Caliphs, continued to exist throughout Islamic History. The emir of pilgrimage appointed by the caliph had an important status in every period. Moreover the commander of the pilgrimage must take the convoy safely to Mecca in a certain order and by protecting it from all kinds of dangers, prepare the pilgrims during the pilgrimage days, take them to Arafat and have them dedicated to the foundation (Waqfa), fulfill the duties regarding the Muzdalifah foundation, Mina and Jamarat, and ensure that the pilgrims carry out their pilgrimage. must ensure that they are fulfilled completely. After performing the pilgrimage, the pilgrims and the convoy must be prepared again, set off, taken to Medina, and returned safely to their hometowns. Many conditions are listed in our sources regarding the appointment of the hajj emir appointed by the head of state. These conditions are classified as general conditions for the appointment of an emir and special conditions required for appointment as a pilgrimage emir. In addition, it cannot be denied that the person who will assume the duty of Emir of Hajj must also meet the conditions of obligation to perform Hajj. These conditions required for the Hajj Emirate are of great importance in the appointment of a competent and qualified Hajj Emir. Despite this, sources also reveal that some appointments that did not comply with these conditions were made throughout the historical process. The aim of this study is to reveal the characteristics that the administrator/hajj

emir, who will carry out the most important duties in both performing the hajj ritual in accordance with the procedure and managing the hajj convoy, should have, as stated in the sources.

Keywords: *History of Islamic Institutions, Hajj, Hajj Emirate, Amir al-Hajj, Qualifications.*

Giriş

Son ilahi mesaj olan İslâm, bir din olarak ortaya çıkmasının ardından önce bir devletleşme ve müesseseseleşme, hemen ardından da bir medeniyete evrilme sürecine girmiştir. Dünya kültür ve medeniyetine önemli katkılar sunan İslam Medeniyeti, belli dönemlerde diğer medeniyetleri yönlendirme pozisyonunda yer almıştır.

İslam devletinde müesseseseleşme süreci Hz. Peygamber döneminde başlamış, Hz. Ömer (13-23/634-644) döneminde devam etmiştir. Emevîler ve Abbâsîler döneminde ise bir yandan mevcut kurumlar ıslah edilmiş diğer yandan yeni kurumlar tesis edilerek sürekli bir gelişme sağlanmıştır. İhtiyaca binaen ortaya çıkan yeni kurumların doğuşu ve gelişmesi günümüze kadar sürmüştür.

Hac ibadeti mâlî açıdan külfetli bedenî olarak da oldukça zahmetli bir ibadettir. Özellikle yakın zamanlarda tren, otobüs/otomobil, uçak gibi ulaşım kolaylığı sağlayan araçlar ortaya çıkana kadar yüzlerce, binlerce kilometre uzaktan atlarla, develerle veyahut yürüyerek gelineen Hicâz bölgesinde icra edilen bu ibadetin edası oldukça zordur.

Bu sebeple hac ibadetinin yolculuk aşamasından ifâsına kadar insanların bir lider tarafından sevk ve idare edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Hz. Peygamber döneminde kurulmuş olan Hac Emirliği, daha sonraki dönemlerde müesseseseleşme sürecini devam ettirmiş ve İslam kurumları tarihi içinde önemli bir yer işgal etmiştir.

İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olan haccın, dünyanın farklı beldelerinden yola çıkan hacı adayları tarafından noksansız olarak yerine getirilmesi ve onların tekrar memleketlerine sağ salım bir şekilde götürülmesi Hac Emirliği kurumunun sorumluluğundadır. Bu sebeple Hac Emirliği, İslâm kurumları tarihi içerisinde yer alan en prestijli ve önemli görevlerden biridir. Zira bu kurumun sorumluluk alanında hem hac ibadetinin yönetilmesi hem de hac kafilesinin idare edilmesi yer almaktadır. Nitekim bu hassas ve prestijli vazife ya bizzat halifeler tarafından deruhte edilmiş ya da bu vazifeyi en güvendikleri isimlere tevdi etmişlerdir. Haddizatında İslam devlet anlayışında halife, devletin/devlete ait işlerin birinci derece sorumlusu ve yetkilisidir. Tüm görevler ona vekâleten/niyâbeten yürütülür. Bu minvalde Hac Emirliği görevini bizzat halife yürütür. Onun bizzat katılmadığı durumlarda ise ona vekâleten yine onun atadığı bir kişi bu görevi yerine getirir. Bu minvalde Hac Emirliği tarihin her döneminde rağbet edilen bir vazife olmuştur.

Bu çalışmada, hac emirlerinde bulunması gereken vasıflar ele alınmıştır. Mâverdi'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* ve Ferrâ'nın *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* isimli

eserleri esas alarak hac emirinin taşınması gereken şartlar sıralanmıştır. Ayrıca Cezîrî'nin, *ed-Dürerü'l-Ferâidü'l-Munazzama fî Ahbarî'l-Hac ve Tarîki Mekketi'l-Muazzama* ve Vicdân Ferîk İnâd el-Ârîzî'nin *İmâratü'l-Hac fî'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye* isimli eserlerinden de istifade edilmiştir.

Haccın ibadet yönü ile alakalı pek çok çalışma yapılmasına rağmen haccın idaresiyle ilgili Türkçe çalışmalar oldukça azdır. Bunların başında Hacı Ataş'ın "Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Emirliği" (Ağustos 2021) ve Murat Eroğlu'nun "Hac Emirliği Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar" (Şubat 2023) eserleri Türkçe yazılmış nadir çalışmalardandır. Yine Türkiye Diyanet Vakfı tarafından basılan "Hac Tarihi" (2021) isimli kitapta yer alan farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış bazı çalışmalar da burada zikredilebilir. Bunlar arasında Adem Tutar ve Hacı Ataş'ın "Hac Emirliği Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımına Dair Emevîler Döneminden Bazı Örnekler", Murat Eroğlu'nun "Hacıların Yöneticisi Olarak Hac Emîrinin Görevleri" ve Gencal Şenyayla'nın "Hac Organizasyonuna Yeni Katkıları Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi" isimli çalışmalar sayılabilir. Fakat bu çalışmaların geneli Hac Emirliğinin siyasi boyutu, hac emirlerinin isimlerinin tespiti gibi konulara yoğunlaşmıştır. Hac emirlerinin özellikleri hakkında yeterli çalışma tespit edilmemiş; bu yüzden çalışmamız bu konu üzerine bina edilmiştir.

1. Hac

Hac, kelime olarak Arapça'daki "h-c-c" fiilinin mastarı olup "bir yeri kastetmek, yönelmek, gidip gelmek, ziyaret etmek"¹, "ziyaret kastıyla bir yere gitmek"², "günahlardan arınmak, hak yolunda feragat göstermek, meşakkatleri göğüslemek ve dinin özüyle temasa geçmek" manalarına gelmektedir.³

Terim olarak Hac, 'İmkânı olan Müslümanların belirlenmiş bir zaman içinde Mekke şehrindeki Kâ'be, Arafat, Müzdelife ve Minâ'yı ziyaret etmek ve belli dinî görevleri şart ve usulüne uygun olarak yerine getirmek suretiyle yaptıkları ibadeti

¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Ârab*, ed. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Haşim Muhammed eş-Şazeli (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.), "hcc", 2/778-780; Muhammed Murtaza b. Muhammed el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevahiri'l-kâmûs* (Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), "Hacc", 5/258-261; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsu'l-muhîd : Kâmûsu'l-muhîd tercümesi*, ed. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), "Hacc", 1/930.

² Râğîb el-İsfahânî, *Müfredatü Elfâzi'l-Kur'ân*, ed. Safvan Adnan Davudi. (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2002), "hacc", 218-219; Râğîb el-İsfahânî, *Müfredât : Kur'Kan Kavramları Sözlüğü*, terc. Mustafa Yıldız. (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), "hcc", 263-264.

³ İbrahim Paçacı vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 210.

ifade eder.⁴

2. Hac Emiri / Hac Emirliği

İslam devletinin başkentinden hac yapmak üzere Mekke-i Mükerrerme'ye gitmek üzere yola çıkan hacı adaylarına gidiş ve dönüş yolculuğunda rehberlik eden, hac ibadetinin kurallara uygun olarak, belli bir düzen ve emniyet içinde yerine getirilmesi konusunda devlet başkanı / halife tarafından yönetici olarak tayin edilen kişilere "Hac Emiri" denilmiştir. Bu isimlendirmenin yanında "Emirü'l-Hac" veya "Emir-i Hac" ifadeleri de kullanılmıştır. Bunlara ilaveten "Hac Emirliği" veya "İmâratü'l-Hac" kavramları, ayrıca "İmrâtü'l-Hac" ve "Emiren ale'l-hac" terkipleri de kullanılmıştır.⁵

Hac emirinin görevleri ile ilgili temel olarak iki husus zikredilebilir. Birincisi devletin merkezinden hareket eden hac kafilesinin başında yer alarak Mekke'ye ulaşmaya kadar ve hac ibadetini yerine getirdikten sonra tekrar memleketlerine dönüşüne kadar kafilede bulunanların emniyetini sağlayıp ihtiyaçlarını temin etmek ve evlerine sağ salım bir şekilde dönmelerini sağlamak; ikincisi ise hac günlerinde Mekke'de Müslümanlara liderlik ve imamlık yaparak hacıların hac menâsiki-ni noksansız bir şekilde yerine getirmelerini sağlamak.⁶

3. Hac Emirinin Özellikleri

Hac Emirliği vazifesini yürütecek olan şahsın birtakım özelliklere haiz olması gerektiği kaynaklarda ifade edilmiştir. Bunun sebebi ise bu görevi yürütürken, görevin gerektirmiş olduğu bazı siyasi, idari ve dini vazifeleri icra etme sorumluluğunun bulunmasıdır. Ayrıca hac kafilesini sevk ve idare ederken belli bir disiplin içerisinde hareket etme gerekliliği de bir siyaset ve liderlik gerektirmektedir. Bu minvalde hac emirliğini yerine getirecek olan kimsede birtakım genel ve özel şart-

⁴ Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethu'l-kadîr*, ed. Abdürrazzak Galib el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/415-416; İrfan Yücel, *Hac Rehberi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 514; İsmail Karagöz vd., *Hac İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 21; Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

⁵ Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/131; Ahmet Önkâl, "Emîrü'l-Hac", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, ed. Ahmed Ağrakça (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990), 2/96; Jane Hathaway, "Amîr Al-Ĥajj", *Encyclopaedia of Islam*, (3. Edisyon). ed. Kate Fleet vd. (Brill, 01 Ocak 2015), 22-23; İbrahim Paçacı vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 147; Gençal Şenyayla, "Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi", *Hac Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 401.

⁶ Atalar, "Emîr-i Hac", 11/131; Adem Tutar - Hacı Ataş, "Hac Emirliği Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımına Dair Emevî Döneminden Bazı Örnekler", *Hac Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 64. Ayrıca hac emirinde bulunması gereken özellikler, emirin tayini ve azli, maaşı, görevleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Hacı Ataş, *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Kayseri: Kimlik, 2021), 40-55; Murat Eroğlu, *Hac Emirliği, Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar* (İstanbul: Kitaparası, 2023), 155-210.

lar aranmıştır.

3.1. Genel Şartlar

Özel emirlik statüsünde değerlendirildiği için onda aranan şartlarla Hac Emirliğinde aranan şartlar aynıdır. Aynı şekilde özel emirlikte aranan şartların ise “yürütme” yani tenfiz vezirliği için aranan şartlarla aynı olduğu ifade edilmiş ve bunlara İslam (Müslüman olmak) ve hürriyet olmak üzere iki şart daha eklenmiştir.⁷ Hac Emirliği için aranan genel şartlar şöyle sıralanmıştır:⁸

1- Emanet: Bir vazifeyi yürütmek üzere görevlendirildiğinde veya kendisine bir iş tevdi / emanet edildiğinde ihanet etmemelidir. Yine bir konu hakkında kendisiyle istişare edildiğinde veya fikri sorulduğunda aldatma düşüncesiyle hareket etmemelidir. Bu niteliğin kamu hizmetlerinde görev alan, özellikle de idari işleri yürüten herkeste aranması gerekir. Diğer taraftan peygamberlerin ortak vasıflarından birisi olan “emanet”, bütün müminlerde bulunması gereken bir vasıftır.

2- Doğru sözlülük: “Sıdk” olarak kaynaklarımızda yer alan ve yine peygamberlerin ortak özelliklerinden birisi olan doğru sözlülük, kişinin verdiği haberler ve yerine getirdiği işler hususunda yalan söylemekten uzak olmasını ifade eder. Çünkü idarecilik gibi önemli bir vazifeyi icra eden kimselerin bir konu hakkında sunduğu bilgiler esas kabul edilip bunlarla amel edilmesi sebebiyle bu husus en temel şartlar içinde yer almıştır. Bu minvalde Allah Rasûlü’nün “Müslümanın yalancı olamayacağı”⁹ anlamındaki hadisi bu konudaki hassasiyeti ortaya koymaktadır.

3- Tamahkâr olmamak: İdarecilik yapacak olan kimselerin mala ve paraya düşkünlüğünün bulunmaması gerekir. Gerek idarecilik yaptığı hususlarda gerekse gündelik hayatında bu tür bir zaafı olan kimseler rüşvet alma veya rüşvet alınmasına göz yumma gibi kamu hizmetlerine ciddi zararlar verebilecek fiillerden uzak durmalıdır. Aksi takdirde birtakım haksızlıkların ortaya çıkmasına ya da işlerin niteliksiz bir şekilde yapılmasına izin vermek durumunda kalır. Çünkü rüşvetle iş yapan bir görevli, işin hakkının verilmesi konusunda gevşeklik gösterir ve hak kaybının oluşmasına sebebiyet verir.

⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, ed. Ahmed Câd (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006), 58, 66.

⁸ Tenfiz vezirliği için aranan şartlarla aynı olduğu için bu başlık altındaki şartlar sıralanmıştır. Bkz: Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 56-59; Ebü Ya'la Muhammed b Hüseyin el-Hanbeli el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. ed. Muhammed Hâmid el-Fakî. (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 31-32; Murat Eroğlu, “Hacıların Yöneticisi Olarak Hac Emirinin Görevleri”, *Hac Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 343-344.

⁹ Ebü Abdullah Mâlik b. Enes el-Asbahi el-Himyeri, *el-Muvatta'*, ed. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997), “Kelâm”, 7; Alî b Hüsâmiddîn b. Abdülmelik b. Kadihân Müttaki el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, ed. Bekrî Hayyanî, Saffet Sakkâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 3/874.

Rüşvetle iş yapan şahıs yönetici konumunda bulunuyorsa, rüşvetin ve haksızlığın dolayısıyla yapılan zulmün sistematik hale gelmesine sebebiyet vermiş olur ki bu daha da vahim bir durumdur. Konu hakkında Hz. Peygamberin *"Rüşvet alan da veren de lanetlenmiştir."*¹⁰ ifadesi ortaya çıkacak olan durumun vehameti açısından çok önemlidir. Dolayısıyla bütün idarecilerde olduğu gibi hac emirinin de harama ve yanlış işlere tenezzül edecek şekilde tamahkâr olmaması gerekir.

4- Kin ve adâvetten berî olmak: Yöneticilik konumunda olan bir kimsenin ahali ile arasında düşmanlık ve kin bulunmamalı ve bu duygularla hareket etmemelidir. Aksi takdirde kişi adaletli ve insafli davranma ilkelerine aykırı hareket etmek durumunda kalır. Hac Emirliği vazifesini üstlenen bir kişi, görevi esnasında toplumun birçok katmanından pek çok insanla muhatap olur hatta bazı durumlarda onlar hakkında hüküm bile verir. Bu sebeple ahali ile kin ve düşmanlık temelinde bir münasebeti bulunmamalıdır.

Diğer taraftan sosyal bir varlık olan insan, toplum içinde elbette birtakım menfi davranışlara muhatap olabilir ve bu durum kişide (geçici de olsa) kızgınlık ve nefret duygularına sebebiyet verebilir. Fakat bütün bu durumlarla alakalı olarak *"Rahmânın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, 'selâm' deyip geçen kullardır."*¹¹ ve *"Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!"*¹² ayetlerindeki tavsiyeleri esas alan bir anlayışla hareket edilmelidir.

5- Kuvvetli hafıza: İdarecilik konumunda olan bir kimsenin elbette kuvvetli bir hafızaya sahip olması elzemdir. Bunun yanında kendisine tevdi edilen veya danışılan hususlarda da kuvvetli hafızası ile doğru bilgi vererek iyi ve doğruya yönlendirmeli, her türlü yanlış ve yanıltıcı durumlardan uzak durmalıdır.

Bu minvalde hac emiri hem hac seyahati ve ibadeti hem de kendisine tevdi edilen vazife konusunda bir şahit konumundadır. Çünkü hac mevsimi bitip hacılar beldelerine döndüklerinde, hac emiri icra ettiği görevle alakalı olarak halifeye / devlet başkanına bir rapor sunmak ve olan biteni doğru bir şekilde anlatmakla mükelleftir. Elbette bütün bu konularda doğru bilgi aktarımı için gerekli olan temel hasletlerden bir tanesi de kuvvetli bir hafızaya sahip olmaktır.

6- Zekâ ve anlayış: Bir idareci tayin edilirken aranan temel özelliklerden bir

¹⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sare Süleimî et-Tirmizi, *Sünenü't-Tirmizi*, ed. Raid b. Sabri b. Ebû Alfe (Riyad: Dârü'l-Hadâra, 2015), "Ahkâm", 9; Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani Ebû Davud, *Sünenü Ebû Davud*, ed. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (Riyad: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), "Kadâ", 4; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dârü İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1953), "Ahkâm", 2.

¹¹ el-Furkân, 25/63.

¹² el-A'râf, 7/199.

tanesi de zekâ ve anlayış sahibi olmasıdır. Hac emiri fitrat olarak zeki ve anlayışlı olmalıdır ki yürüttüğü vazife hususunda kendisinden birtakım bilgiler saklanmasın ve başkaları tarafından aldatılmasın. Böylece hem yönettiği kişiler hem de yürüttüğü işler konusunda şüpheye kapılıp işlerin birbirine girmesine ve karmaşaya sebebiyet vermez.¹³

Diğer taraftan göreviyle alakalı vereceği kararlar, örneğin yeri geldiğinde vereceği (had vb. cezalar gibi) hükümler ve dini fetvalar bütünüyle bilgi sahibi olmanın yanında bu bilgiyi sentezleyecek bir zekâ ve anlayış gerektirir.

7- Hevâ ehli olmamak: İdarecilik, kamusal bir hizmet olması sebebiyle bu görevi yürüten şahıslar gündelik hayatında ve yürüttüğü işler hususunda hevâsına göre hareket etmemelidir. Zîra hevâ, kişiyi haktan ayırıp batıla sürükleyen bir özelliğindedir. Bu da gerçeği batılın içinde gizlemek suretiyle hak ile batılı birbirine karıştırmaya sebebiyet verir. Keza hevâ, kişinin aklını karıştırarak doğrudan vazgeçmeye / sapmaya yol açar.

Konuyla alakalı olarak Allah Rasûlü (sav) *“Senin bir şeye (aşır) sevgin, seni kör ve sağır eder.”*¹⁴ buyurarak Müslümanları uyarmıştır.¹⁵ Bu minvalde Hac Emirliği vazifesini yürüten bir kimse, hem dinî bir görev yürüttüğünün farkında olarak yaşantısına dikkat etmeli, hevâ ve nefsinin isteklerine uymamalı hem de kendisini manevi anlamda ve toplum nezdinde sıkıntıya sokacak fiil ve davranışlardan uzak durmalıdır.

8- Tecrübe: Bütün alanlarda olduğu gibi devlet işlerinde de vazgeçilmez esaslardan bir tanesi tecrübelerdir. Çünkü tecrübe, kişinin kararlarının doğru olmasını ve gerekli tedbirleri zamanında almasını sağlar. Keza tecrübe, kamu idaresinde ve toplumsal olaylarda sevk ve kontrolü sağlamanın en pratik yollarından birisidir. Tecrübeli bir idareci, aniden meydana gelen vakalar dahil karşılaştığı her olayda paniğe kapılmadan en hızlı bir şekilde hareket etmeyi ve olayı suhulete erdirecek müdahaleler yapmayı bilir. Bu minvalde Hac Emirliği gibi her an vukuatın söz konusu olabileceği bir yöneticilik için tecrübe en fazla ihtiyaç duyulan hasletlerden birisi olmalıdır. Bu sebeple halifenin bir konu hakkında karar verme sürecine iştirak etmesi ve onu etkileme gücüne sahip olması sebebiyle Hac Emirliği için tecrübe de şart koşulan hasletler arasında yer almıştır.

¹³ İbrâhim Paçacı vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 333.

¹⁴ Ebû Davud, “Edeb”, 127; Ebû Abdulâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* ed. Şuayb Arnavud vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 36/24 (No: 21694); Ebû'l-Fida İsmâil b Muhammed Aclunî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-ilbas amma iştehere mine'l-ehâdis ala elsineti'n-nas*. (Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1932), 1/343.

¹⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 57; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 31.

9- Erkek olmak: Hac Emirliği vazifesi için gerekli görölen bir diğer şart da erkek olmaktır. Zîra bu vazifenin hem dinî bir yükümlölüğü yerine getirme hem de ibadetlerde rehberlik yapma yönü bulunması sebebiyle kadınlar tarafından bu görevin yerine getirilmesi uygun görölmemiştir.¹⁶

Bu yönüyle Hac Emirliği, namazlardaki imamlık vazifesine benzetilmiştir. Hatta namazda imamlık yapan kişide aranan şartları taşıması gerektiği de dile getirilmiştir.¹⁷ Çünkü hac yolculuğu esnasında yerine getirilen kabile reisliği görevinin yanı sıra bilhassa haccın ifâ edildiği günlerde namazların kıldırılması, hac hutbelelerinin irad edilmesi vb. görevlerin hac emiri tarafından yerine getirilecek olması sebebiyle hac emirinin erkek olması gerekli görölmüştür.

10- Mükellef olmak: Yukarıda zikredilen hasletlerin yanı sıra İslam'ın en temel ibadetlerinden birisi olan Hac farızasını yerine getirmede insanlara rehberlik ettiği gibi kendisi de bu ibadeti yerine getireceği için (bizzat hac ibadetiyle alakalı) mükellefiyet şartı da bulunmaktadır. Bu şartlar her ne kadar tenfiz vezirliği veya özel emirlik görevlerinde aranmasa bile Hac Emirliği görevi için aranmalıdır. Bu minvalde bir kimseye hac ibadetinin farz olmasının şartları şöyle sıralanabilir:¹⁸

A- Müslüman olmak: Bütün ibadetlerde olduğu gibi hac ibadetiyle mükellef olmanın en başta gelen şartlarından biri Müslüman olmaktır. Müslümanları yönetme vazifesine talip olan veya bu göreve tayin olunan bir kimsenin öncelikli olarak Müslüman olma zorunluluğu bulunmaktadır. Çünkü İslam dininin en temel ibadetlerinden birisi olan hac ibadetini yerine getirme esnasında Müslüman hacırlara idarecilik ve rehberlik yapma vazifesini icra etmesi sebebiyle bu özelliğin, kaynaklarda ayrı bir başlık olarak zikredilmese bile, çok önemli olduğu ve Hac Emirliği için vazgeçilmez bir konumda bulunduğu yadsınamaz.

B- Akıllı olmak: İslam dininde yükümlölüklerin temelinde buluş şartıyla birlikte aranan en temel şartlardan bir tanesi de âkil olmaktır. Zira ibadetlerle sorumlu olabilmek için bu şartın bulunması zorunludur. Ayrıca Müslümanların ibadetleriyle ilgili yöneticilik yapacak olan bir kimsenin elbette ki öncelikle o ibadetle mükellef olma şartı aranmalıdır ki buradaki en temel şart da akıl melekesinin yerinde olmasıdır. Dolayısıyla hac ibadetiyle mükellef olmayacak derecede akli melekesi yerinde olmayan birisinin Hac Emirliği vazifesini üstlenmesi elbette ki düşünülemez. Binaenaleyh hem hac ibadetiyle sorumlu olabilmek hem de insanlara Hac Emirliği yapabilmek için akıllı olmak gerekir. Nitekim Peygamber Efendimiz "Üç

¹⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 58; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 31.

¹⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 174.

¹⁸ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 28-40.

kişi sorumlu tutulmaz: Uyanıncaya kadar uyuyan, bülûğa erinceye kadar çocuk ve akli başına gelinceye kadar akıl hastası."¹⁹ buyurarak akli olmayanın mükellefiyetinin olmayacağını bildirmiştir.

C- Bulûğa ermiş olmak: Bir konuda mükellef olmak için akılla birlikte aranan en temel şartlardan birisidir. Zîra yukarıdaki hadiste de belirtildiği üzere, bülûğa erinceye kadar çocuktan sorumluluğun kaldırıldığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla bütün ibadetlerde olduğu gibi Hac ibadetiyle mükellef olmak ve yapılan haccın ibadet yükümlülüğünü ortadan kaldırması için bülûğa ermek gerekir. Zaten bülûğ yaşına ermemiş dolayısıyla hac ibadetiyle mükellef olmamış çocuk yaştaki bir kimsenin, bu ibadetle yükümlü olan insanlara hac yaptırması uygun olmaz. Çünkü stratejik hamleler gerektiren ve meşakkatli olan bir yolculuktan sonra hac ibadeti- nin îfâsı esnasında bir çocuğun insanları yönetmesi ve bu ibadeti usulüne uygun bir şekilde yaptırmasının mümkün olmadığı şüpheden varestedir.²⁰

D- Hür olmak: Bir kimsenin hac ibadetiyle mükellef olabilmesi için gerekli olan şartlardan bir tanesi de hür olmaktır. Dolayısıyla hür olmayan kimselere hac farz değildir. Konuyla alakalı olarak Peygamberimiz (sav) "*Herhangi bir kul hac yapar sonra bülûğa ererse yeniden hac yapması gerekir, herhangi bir müşrik hac yapar sonra Müslüman olursa yeniden hac yapması gerekir. Herhangi bir köle hac yapar sonra azad edilip özgürlüğüne kavuşturulursa yeniden hac yapması gerekir.*"²¹ buyurarak haccın farz olması için Müslüman olma, bülûğa erme ve hürriyet şartlarının bulunduğunu ifade etmiştir. Hürriyetten yoksun olan birisi hac farzası ile dahi mükellef değilken hac için yola çıkmış olan kabileye yöneticilik yapması ve hac ibadetini yerine getirecek olan hacılara emirlik yapması için doğasına aykırı bir durumdur.

E- İmkân sahibi olmak: Hac ibadetiyle yükümlü olmak için ekonomik olarak dinin belirlediği belli bir imkana sahip olma şartı aranmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "*Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*"²² buyrulmuştur. Bu ayette geçen "gücü yetme" ifadesini Hz. Peygamber (sav) "azık ve binit" olarak açıklamıştır. Konuyla ilgili olarak "Hac yapmayı farz

¹⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'ff el-Buhârî, *Sahihü'l-Buhari*. (Dimaşk & Beyrut: Dârü İbn Kesir, 2002), "Hudûd", 22; Tirmizi, "Hudûd", 1; Ebû Davud, "Hudûd", 16; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, ed. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dârü'l-Muğnî, 2000), "Hudûd", 1.

²⁰ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 29-30.

²¹ Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed en-Nisaburî el-Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, ed. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 1/655, (No: 161/1769); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, ed. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 4/533.

²² Âl-i İmrân, 3/97.

kılan Őey nedir?" diye soran bir sahabîye Hz. Peygamber (sav) "Azık ve binittir."²³ diyerek cevap vermiştir.

Diğer taraftan dini yükümlölüklerdeki genel kurallardan biri güç yetirebilmedir. Nitekim Yüce Allah da insanlara ancak güçlerinin yettiği Őeyleri farz kılmıştır. Kur'an'da yer alan "Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği Őeyle yükümlü kılar."²⁴ ayeti bu hususu ifade etmektedir. Şu hususu da ifade etmek gerekir ki bir kimseye hacın farz olması için onun zengin olup zekât verecek duruma gelmesi Şart değildir. Kişinin aslı ihtiyaçları, borçları ve bakmakla mükellef olduğu aile efradının nafakası (yani yeme, içme, konut vb. zarurî ihtiyaçları) dışında hacca gidip döneceği süre zarfında kendisine yetecek kadar yeme, içme ve barınma gibi ihtiyaçlarını karşılayacak parası ve imkanının bulunması yeterlidir.²⁵

İşte bu kadar bir imkana sahip olmayan bir kişinin Hac Emirliği yapması da uygun değildir. Zira kafilende bulunan insanların yeme, içme ve barınma gibi ihtiyaçlarını sağlama konusunda sorumluluğu bulunurken hac emirinin bizzat kendisinin sayılan bu temel ihtiyaçlara muhtaç durumda olması düşünülemez.

F- Sağlıklı olmak: Hem mal hem de beden ile yapılan bir ibadet olması sebebiyle hac ibadeti, bedenen hac yapmaya güç yetiremeyen kimselere farz olmaz. Dolayısıyla bir kimsenin hac ibadetiyle mükellef olabilmesi için bu ibadeti yapmaya gücü yetecek kadar sağlıklı olması gerekir. Hac ibadetini yapamayacak kadar hasta, engelli ve kendi başına binite binip inemeyecek (kendi ihtiyaçlarını karşılayamayacak) kadar yaşlı olan kişilere bu ibadeti bizzat yapmak farz değildir. Ancak sağlık vb. hususlarda sıkıntısı olsa bile maddi gücü yeterli ise bu kişinin kendi yerine vekil göndermesi (bedel haccı yaptırması) gerekir. Nitekim sahabeden Abdullah b. Abbâs (ra) Al-i İmrân Suresi 97. ayette yer alan "istitâat" ifadesini "bedenen sağlıklı olmak, azık ve binit" olarak yorumlamıştır. Aksi bir durum Kur'an-ı Kerim'de yer alan "Allah, dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi."²⁶ manasındaki ayetle tezat oluşturur. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda bizzat hacca gidip gelecek kadar sağlık durumu yerinde olmayan bir kimsenin hac kfilesine Hac Emirliği yapması da düşünülemez.

G- Haccın farz olduğunu bilmek: Bir kişinin ibadetle veya dini bir yükümlölükle mükellef olabilmesi konusunda temel kurallardan bir tanesi de kişinin bu yükümlölükle ilgili bilgi sahibi olmasıdır. Bu kurala istinaden hac ibadetiyle mükel-

²³ Tirmizi, "Hac", 3.

²⁴ el-Bakara, 2/286.

²⁵ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 32.

²⁶ el-Hacc, 22/78.

lef olmanın şartlarından birisi de haccın farz olduğunu bilmektir. Dolayısıyla haccın farz olduğunu bilmeyen bir kimseye hac ibadeti farz değildir. Ancak bu konuda bilgi sahibi olduğu zaman hac ile mükellef olur.²⁷ Dolayısıyla hac ibadetinin farz olduğunu bilmeyen bir kimsenin Hac Emirliği yapması da düşünülemez.

Bütün bunlar bir kişinin hac ibadetiyle mükellef olması için gerekli olan şartlardır. Hac ibadetiyle mükellef olmak için gereken bu şartları taşımayan bir kimsenin hac kafilesine rehberlik ve önderlik etmesi ve hacı adaylarına hac yaptırması uygun olmaz. Kaynaklarımızda yer alan kadınların can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmış olması, yol güvenliğinin bulunması, haccın eda edildiği vakte yetişmek, eşi ölmüş veya boşanmış kadınların iddet süresini doldurmuş olmaları gibi şartlar doğrudan Hac Emirliğinin şartları içerisinde yer almadığı için bunları ayrıca değerlendirmeye gerek görmüyoruz.

3.2. Özel Şartlar

Bütün bu sayılan temel özelliklere ilaveten kaynaklarda Hac Emirliğine atacak olan kimsede aranan “Özel Şartlar” şu şekilde sıralanmıştır:²⁸

1- Sözü dinlenen biri olmak: Hac emiri gerek hac seyahati esnasında gerekse hac ibadetini ifâ ederken insanları idare etmekle görevlidir. Bu nedenle hac emirinin sözü dinlenen, emirlerine itaat edilen bir kişi olması gerekir. Buna binaen hac emirinin günlük hayatındaki yaşayışında ölçülü davranan, hem yaşantı hem de karakter yönüyle insanların kendisini örnek alacağı kimselerden olmaları / seçilmeleri gerekmektedir.

2- İleri görüşlü olmak: İnsanlara hac ibadetlerini yaptıracak, hem hacca götürürken hem de dönüş yolunda onlara reislik yapacak olan kimsede bulunması gereken şartlardan birisi de fikir sahibi, görüşlerinde isabetli ve ileri görüşlü olmaktır.²⁹ Zira gerek yolculuk esnasında gerekse ibadet sürecinde beklenmedik birtakım olaylar ve durumlar söz konusu olabilir. Bu durumlarda kabile reisinin isabetli ve hızlı kararlar alarak kafilenin maddi ve manevi yönden zarara uğramasını ve kfiledeki birlik-beraberliğin dağılmasını önlemesi gerekir. Hac emirinin işte

²⁷ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 28; Ahmet Hamdi Yıldırım, “Haccın Şartları Bağlamında Hac Kotasının Değerlendirilmesi”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/4 (31 Aralık 2023), 712-718.

²⁸ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 172; Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 108; Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdülkadir el-Ensârî el-Hanbelî el-Cezîrî, *ed-Dürerü'l-ferâidi'l-munazzama fî ahbari'l-hac ve tarihi Mekketi'l-Muazzama*, ed. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/133-135; Vicdân Ferîk İnâd el-Ârizî, *İmâratü'l-hac fi'd-devleti'l-Arabîyyeti'l-İslamiyye 8-132 H. / 629-750 M.* (Amman: Dârü Emced li'n-Neşr, 2017), 48; Süleyman Salih Kemâl, *İmâratü'l-hac fi asri'l-Abbâsî* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniuersitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1988), 56.

²⁹ Mehmet Erkal, “Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fikhî Meseleler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 152.

böyle olaylar ve durumlar esnasında ivedi ve isabetli kararlar alabilecek yetkinliğe sahip olması ve bu yönüyle kendisine tabi olanlara güven vermesi gerekir.

3- Şecaat sahibi olmak: Üstün değerleri korumaya yönelten ahlâkî bir erdem olan şecaat, savaşta kahramanlık göstermeye, sıkıntıları ve gerektiğinde ölümü göze alarak hareket etmektir. Ortaya konan bu kahramanlıkların herhangi bir çıkar sağlama düşüncesi ve benlik davası gütmeyen, riya, kin ve kıskançlık gibi duyguların esiri olmadan, dini ve insani değerlerle yerine getirilmesi gerekir ki bir erdem olarak değerlendirilebilsin.³⁰ Dolayısıyla Hac Emirliği yapacak olan kişinin kafilesini korumanın yanında dini ve ahlaki değerleri korumak adına yeri geldiğinde ölümlü dahi göze alarak cesaretle mücadele etmesi gerekir.³¹

4- Heybetli olmak: Kendisine saygı duyulan, vakar ve ciddiyet sahibi bir kimse olmak demektir.³² Hem kafilesinde bulunan kimselere güven verebilmesi hem de onların yolculuklarını huzur içinde yapabilmelerini sağlaması için hac emirinin toplum nezdinde büyük görülen, saygı ve mehabet gösterilen birisi olması gerekir. Aksi bir durumda gerek kafilede gerekse hac günlerinde yapılan ibadetlerde birden çok kişinin ön plana çıkmaya çalışmasıyla çok başlı bir durumun meydana gelmesi söz konusu olur ki bu da kafilede ve ibadette karmaşaya sebebiyet verir. Böyle bir durumun vâki olması hem Hac Emirliği kurumunun hem de hac emirini atayan halifenin / devlet başkanının toplum nezdinde yıpranmasına sebebiyet verir.

5- Hidayetli olmak: Dünya ve ahiret saadetini temin edecek yolu göstermede insanları irşat etmek, onlara doğru yolu gösterip rehberlik etmek anlamındadır.³³ Hac kafilesinde bulunan ve bütün yolculuk boyunca kendisine tabi olan insanlara hac emirinin doğru yolu gösterebilecek kadar istikamet sahibi olması gerekir. Bu durum da hac emirinin hem ilmî ve ahlâkî yönden iyi yetişmiş olmasını hem de bu birikimini hayatına yansıtmada başarılı olmasını gerektirir. Diğer taraftan hilm, şefkat ve merhamet sahibi olma gibi hacılara yönelik iyi ahlaklı olma hususları da bu başlık altında değerlendirilebilir.

Bu şartlarla beraber Hac Emirliğine atanacak olan kişinin ehil, emîn, âdil ve ahlâkî olması, bu görevin sorumluluğunu yerine getirecek derecede özellikle de

³⁰ Mustafa Çağrırcı, "Şecaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/402-403.

³¹ Ahmed Reşîdî, *Hüsnü's-safâ ve'l-ibtihac bi-zikri men vulliyi imarete'l-hac*, ed. Leyla Abdullatif Ahmed (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1980), 74-75.

³² Erkal, "Hac Emirliği", 152.

³³ Yunus Vehbi Yavuz, "Hidâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/473.

hac ibadeti ile ilgili hususlarda ilim sahibi olması gibi şartlar da dile getirilmiştir.³⁴

Buraya kadar izah edilen bütün bu şartlar, Hac Emirliği ile alakalı çok büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Fakat burada bilhassa ilim sahibi olma hususunu değerlendirmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Çünkü Hac Emirliği vazifesinin icrasında, konuyla alakalı ilim sahibi olmanın gerekliliği yadsınamaz. Zira hac ibadeti hakkında nitelikli bir bilgi birikimine sahip olmayan kimselerin Hac Emirliği yapamayacakları, bu göreve atanmış olsa bile bu ibadeti yerine getirirken hem kendilerini sıkıntıya sokmaları hem de kafilede bulunan insanların ciddi anlamda sıkıntıları, mağduriyetler vs. yaşamalarına sebebiyet verebilmeleri kaçınılmazdır. Nitekim hac ibadeti, meşakkat barındıran bir ibadettir. Bu nedenle de hacca niyet ederken “Allah’ım! Haccetmek istiyorum. Onu bana kolaylaştır ve (benden) kabul buyur.”³⁵ denilmektedir. Bu yönüyle baktığımızda niyet ederken kolaylığın talep edildiği başka bir ibadet bulunmamaktadır. Binaenaleyh böyle meşakkatli bir ibadeti idare edecek olan kişinin yani hac emirinin hac ibadetinin menâsiki ve ahkâmını bilmeden, haccın günleri ve mîkât yerleri ile ilgili nitelikli bir bilgiye sahip olmadan bu vazifeyi başarması mümkün görünmemektedir.³⁶

Bu hususu teyit anlamında kaynaklarımızda pek çok misale rastlamak mümkündür. Nitekim Emevîler döneminde veliaht konumunda bulunan kimseler ve valilerin Hac Emirliği görevini icra edecekleri zaman dönemin alimlerinden yardım almaları ve hac ile alakalı konularda fetva verirken bu kimselere danışmaları tavsiye edilmiştir. Bu anlamda Haccâc b. Yûsuf hac emiri olarak görevlendirildiğinde dönemin halifesi olan Abdülmelik b. Mervân kendisine hac menasiki hususunda ashab-ı kiramdan Abdullah b. Ömer’e danışması ve ondan yardım alması gerektiğini söylemesi³⁷ örnek verilebilir.

Yine ilim konusunun ne kadar ehemmiyetli bir mesele olduğunu ortaya koyan bir başka örnek de 105/723 senesinde yaşanmıştır. Rivayete göre İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî bu sene Hac Emirliği yaptığında Atâ b. Ebî Rebâh’a “Mekke’de ne zaman hutbe irad edeyim?” diye haber göndermiştir. Atâ b. Ebî Rebâh da ona “Terviye gününden bir gün önce öğleden sonra.” diye cevap vermiştir. İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî, Terviye günü öğleden önce hutbe vermiş ve şöyle demiştir:

³⁴ Ahmed Özalp, “Emîr”. *Şamil İslam Ansiklopedisi*. ed. Ahmed Ağrakça. (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990), 2/95-96.

³⁵ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 50.

³⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 174; Ferrâ, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, 112.

³⁷ Ebû’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, ed. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li’t-Tıbaa ve’n-Neşr, 1998), 12/177; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *Cahiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR]; Yıldız Yayıncılık, 2003), 143; Ahmet Turan Yüksel, “Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer”, *İSTEM*, 4/8 (2006), 38.

“Elçim, Ata’dan bana böyle emir/haber getirdi.” Bunun üzerine Ata: “Ben ancak öğleden sonra hutbe okumasını söyledim.” demiştir. Bu durum sebebiyle İbrâhim b. Hişâm’ın mahcubiyet duyduğu rivayet edilmiştir.³⁸

Yine 109/726 senesinde de insanlara hac yaptıran İbrâhim b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî,³⁹ bu haccında Kurban Bayramının ertesi günü öğleden sonra Minâ’da hacılara hutbe irad etmiştir. Bu hutbesinde o, kendisinden daha bilgili olan birisine soru soramayacaklarını dolayısıyla herhangi bir sorusu olanların bu soruları kendisine sorması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Irak ehlinden bir şahsın ayağa kalktığı ve kendisine kurban kesmenin hükmünü sorduğu, onun ise bu soruyu soran kişiye bir cevap veremeyip hutbeden indiği rivayet edilmiştir.⁴⁰

Görüldüğu üzere ifade edilen bu hususlar sadece veliahtlar ve valiler için geçerli olmakla kalmamış aynı zamanda yeri geldiğinde halifeler için dahi söz konusu olmuştur. Nitekim Emevî halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik 106/724 senesinde hacca gittiğinde aynı zamanda Hac Emirliği de yapmıştır. Bu haccı esnasında tabiin alimlerinden olan Ebû Zinâd’dan, Medine’ye girerken kendisini karşılamasını ve hac menâsiki ile ilgili kendisine bilgi vermesini talep etmiştir. Ayrıca meşhur hadis alimlerinden olan Zührî de Hişâm b. Abdülmelik ile birlikte hacca gitmiştir. Yine Zührî’nin 116/734 yılında hac emiri olarak tayin edilen Mesleme b. Hişâm b. Abdülmelik’e ve 123/740 yılında Hac Emirliğine atanan Yezîd b. Hişâm b. Abdülmelik’e hac emiri olarak görev yaptıklarında refakat ettiği ve gerekli yerlerde hac ibadetleriyle ilgili bilgi ve destek verdiği ifade edilmiştir.⁴¹

Diğer taraftan Süleyman b. Abdülmelik halifeliği döneminde 97/715 yılında

³⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târîhu’t-taberî = Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*, ed. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim (Kahire: Dârü’l-Meârif, 1967), 7/26; Ebû’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-tarih*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, 2012), 4/167; Ebû’t-Tayyib Takayyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî, *el-İkdü’s-semîn fi tarihî’l-beledi’l-emîn*, ed. Fuad Seyyid- Muhammed Hâmid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986), 3/268; Ebû’l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tağriberdî İbn Tağriberdî, *en-Nücümü’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kahire.*, ed. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1996), 1/324; Cezîrî, *ed-Dürerü’l-ferâidi’l-munazzama*, 1/277.

³⁹ Ebû Amr eş-Şeybanî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dârü Taybe, 1985), 339; İbn Habîb Ebû Ca’fer İbn Habîb Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Hasîmî, *Kitabü’l-Muhabber*, ed. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dârü’l-Âfâkı’l-Cedîde, ts.), 29; İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca’fer el-Ya’kubî, *Târîhü’l-Ya’kubî* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts.), 2/328; Taberî, *Târîh*, 7/53.

⁴⁰ Taberî, *Târîh*, 7/53; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 1/341; Cezîrî, *ed-Dürerü’l-ferâidi’l-munazzama*, 1/277.

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d b. Menî’ Zührî İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr = et-Tabakâtü’l-kübrâ*, ed. Ali Muhammed Ömer. (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 2001), 7/432-433; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 13/20; İsmâil Hakki Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu, 2001), 234-235.

hacca gittiğinde Ömer b. Abdülazîz de kendisine refakat etmiştir.⁴² Bu yılda o, daha önce bu bölgede emirlik / yöneticilik yapmış olan Ömer b. Abdülazîz'e ve yine Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'ye çeşitli sorular sormuş, ayrıca Ömer b. Abdülazîz ile dertleşme yoluna gitmiştir. Örneğin Süleyman b. Abdülmelik kendisine refakat eden bu alimlere Kâbe'nin İbn Zübeyr döneminde yeniden inşa edildiğindeki halini sormuş, Ömer b. Abdülazîz de İbn Zübeyr'in yaptığı değişiklikleri ve Haccâc b. Yûsuf'un onları yıkıp eski haline döndürmesini, ayrıca Kâbe'nin içiyle alakalı bilgileri kendisine anlatmıştır. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî de Kâbe'nin ebatları ve çevresiyle ilgili bilgiler vermiştir.⁴³ Yine o, bu hacci esnasında Mekke'ye yaklaştığında fakihlerden oluşan bir topluluk kendisini karşılamak için hazır bulunmuş ve halife de onlara haccın nasıl yapılacağı ile ilgili sorular sormuştur.⁴⁴

Bu ve benzeri örnekler ilim şartının (her ne kadar ilk dönem kaynaklarında açıkça ifade edilmese de) Hac Emirliği için ne kadar gerekli ve hatta elzem olduğunu ortaya koymaktadır. Hac Emirliği vazifesini yürüten kişi hac ibadetini yerine getirmek için yola çıkan insanlara rehberlik edebilecek, onların sordukları sorulara cevap verebilecek ilmi yetkinliğe sahip olacak ve hayatlarında çok önemli bir yere sahip olan hac ibadetini en doğru bir şekilde yerine getirmelerine imkân sağlayacaktır.

Yine Hac Emirliği için gerekli olan çok önemli özelliklerden bir tanesi de adaletli olmaktır. Zira insanların önderleri olan peygamberlerin beş temel özelliğinden bir tanesi de âdil olmaktır. Buna ilaveten adalet, Kur'an'da sıkça emredilen erdemlerden bir tanesidir. Nitekim her Cuma hutbesinde okunan "*Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alınız diye size böyle öğüt veriyor.*"⁴⁵ ayeti bize adaletin gerekliliğini ilâhî bir ifade ile hatırlatmaktadır.

Haddizatında adaletli olma ile ilgili emir sadece idarecileri ilgilendiren bir durum değildir. Aslında adil olma vasfı, bütün Müslümanların bizzat taşımakla yükümlü olduğu en temel vasıflardan birisidir ki bu durum kişinin -akıl baliğ olduktan sonra- hayatının her döneminde ve karşılaştığı her durumda taşımak ve korumak zorunda olduğu bir özelliktir. Nitekim hac emirlerinin yeri geldiğinde hüküm verme ve bu hükmü icra etme görevinin bulunduğu düşünüldüğünde bu vasfın ehemmiyeti daha da belirgin bir hale gelir. Bu yönüyle bütün Müslümanların taşı-

⁴² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/643-644; Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-verâ bi-ahbari ümmi'l-kurâ*, ed. Fehim Muhammed Şeltut (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1983), 2/131-132.

⁴³ İbn Fehd el-Mekkî, *İthâfû'l-verâ*, 2/129-130.

⁴⁴ Ya'kûbî, *Târih*, 2/298.

⁴⁵ en-Nahl, 16/90.

makla yükümlü olduğu bir erdemini dini, siyasi ve adli hususlarda karar verme sorumluluğuyla mükellef olan hac emirinde aranmaması düşünülemez.

Hac Emirliği gerek kurumlar arası hiyerarşi gerekse sosyal statü yönüyle her dönemde önemli bir konumda yer almıştır. Ayrıca siyasi güç yönüyle de her zaman rağbet edilmiş ve kullanılmaya çalışılmıştır. Bu kadar önemli bir kurumun aslına uygun bir şekilde muhafazası ve ifası yöneticilerin sorumluluğunda bulunmaktadır. Hac Emirliği kurumunun -bütün kurumlarımız gibi- aslına uygun ve nitelikli bir şekilde değerlendirmesi gerekmektedir.

Sonuç

İslam dininin en temel ibadetlerinden birisi olan hac ibadetinin vaktinde ve usulüne uygun bir şekilde yerine getirilmesi hususunda en önemli görev olarak değerlendirilebilecek kurum Hac Emirliğidir. Hac ibadetini if etmek isteyen Müslümanları bir araya getirerek onları kafil halinde haccın eda edildiği şehir olan Mekke'ye götürmek, onlara vaktinde hac yaptırarak ve kafil yni sağ salim bir şekilde tekrar geri getirmekle görevli olan hac emiri, halifenin / devlet başkanının tayin ettiği bir yöneticidir. Hac emiri, Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm Tarihi'nin her döneminde ehemmiyet arz eden bir statüde bulunmuştur.

Hac Emirliği, İslâm müesseseleri içinde de önemli bir yer işgal etmiştir. Bundan dolayı hac emiri olarak atanacak olan kimselerde ehliyet ve liyakat esaslarına riayet edilmek suretiyle, kaynaklarda belirlenen şartları taşıyan kimselerden görevlendirme yapılmasına dikkat edilmelidir. Çünkü hacıların yöneticisi olan hac emiri, hac kafilesinin vaktinde hazırlanması, seyahat edilirken kafilenin tertip ve düzeninin sağlanması, kafilenin vaktinde yola çıkarılması, itidalli bir şekilde seyahat ettirilmesi, yiyecek ve içeceklerle ilgili sıkıntı yaşanmaması, her türlü tehlikeye karşı korunması, maddi ve manevi huzurun tesis edilmesi, kafilde suç işleyen kimselerin cezalandırılması, kafilde yer alan zayıf kimselerin korunması ve maddi gücü olmayan kişilerin gözetilmesi gibi pek çok önemli görevi yürütmekle sorumludur.

Yine hac emiri, hac kafilesi Mekke'ye ulaştıktan sonra hacı adaylarının hac ibadetlerini usulüne uygun ve noksansız bir şekilde if etmeleri, hac hutbelerinin vaktinde irad edilmesi, Arafat vakfesinin zamanında yapılması, Müzdelife ve Minadaki görevlerin yerine getirilmesi, Cemerat'ta şeytan taşlanması, ziyaret / ifaza tavafının yapılması, ihramdan çıkma ve hac ibadetiyle alakalı bütün menasikin doğru bir şekilde tamamlanmasını sağlamakla da sorumludur.

Dolayısıyla hac emiri, hac ibadetiyle ve bu ibadeti yerine getirmek isteyen hacı adaylarıyla alakalı çok önemli görevleri yerine getirmekle mükelleftir. Böyle-

sine önemli vazifelerin ifâsı ile mükellef olan bir yöneticinin ciddi anlamda bir yeterliliğe sahip olması gerektiği, dolayısıyla da ehliyet ve liyakat çerçevesinde bir görevlendirmenin yapılması gerektiği kaynaklarda ifade edilmiştir. Tarihi süreç incelendiğinde, her dönemde bu kurallara uygun atamaların yapıldığını söylemek mümkün değildir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Aclunî, Ebû'l-Fida İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbas: amma iştehere mine'l-ehâdîs ala elsineti'n-nas*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1932.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. ed. Şuayb Arnavud vd. Beyrut: Müessesetür-Risâle, 2001.
- Ârızî, Vicdân Ferîk İnâd. *İmâratü'l-hac fi'd-devleti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye 8-132 H./629-750 M*. Amman: Dârü Emced li'n-Neşr, 2017.
- Atalar, Münir. "Emîr-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/131-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ataş, Hacı. *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Kayseri: Kimlik, 2021.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu, 2001.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübra*. ed. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî. *Sahihü'l-Buhari*. Dimaşk & Beyrut: Dârü İbn Kesir, 2002.
- Cezîrî, Zeynüddin Abdülkadir b. Muhammed b. Abdilkadir el-Ensârî el-Hanbelî. *ed-Dürerü'l-ferâidi'l-munazzama fi ahbari'l-hac ve tariki Mekketi'l-Muazzama*. ed. Muhammed Hasan İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.
- Çağrıçı, Mustafa. "Şecaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/402-403. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. ed. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. Riyad: Dârü'l-Muğnî, 2000.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani. *Sünenu Ebû Davud*. ed. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Riyad: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424.
- Erkal, Mehmet. "Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fikhî Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 145-161.
- Eroğlu, Murat. *Hac Emirliği, Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar*. İstanbul: Kitaparası, 2023.
- Eroğlu, Murat. "Hacıların Yöneticisi Olarak Hac Emîrinin Görevleri". *Hac Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali. *el-İkdü's-semîn fi tarihi'l-beledi'l-emîn*. ed. Fuad Seyyid- Muhammed Hâmid. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetür-Risâle, 2. Basım, 1986.
- Ferrâ, Ebû Ya'la Muhammed b. Hüseyin el-Hanbelî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. ed. Muhammed Hâmid el-Fakî. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Hâkim, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed en-Nisaburî. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. ed. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî. *Tarihu Halife b. Hayyât*. ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dârü Taybe, 2. Basım, 1985.
- Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Hathaway, Jane. "Amir al-hajj". *Encyclopaedia of Islam, (3. Edisyon)*. ed. Kate Fleet vd. 22-23. Brill, 01 Ocak 2024.
- İbn Fehd el-Mekkî, Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî. *İthâfü'l-verâ bi-ahbari ümmi'l-kurâ*. ed. Fehim Muhammed Şeltut. 4 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1983.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer İbn Habîb Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdadî el-Haşimî. *Kita-bü'l-Muhabber*. ed. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dârü'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. ed. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. *Sünenu İbn Mace*. ed. Mu-

- ammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dârü İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. ed. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Haşim Muhammed eş-Şazeli. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr = et-Tabakâtü'l-kübrâ*. ed. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İbn Tağriberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tağriberdî. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kahire*. ed. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-tarih*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2012.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî. *Şerhu Fethu'l-kadîr*. ed. Abdürrazzak Galib el-Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb. *Müfredatu elfâzi'l-Kur'ân*. ed. Safvan Adnan Davudi. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2002.
- İsfahânî, Rağıb. *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. terc. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Karagöz vd., İsmail. *Hac İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kemâl, Süleyman Salih. *İmâratü'l-hac fi asri'l-Abbâsî*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR]; Yıldız Yayıncılık, 2003.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri. *el-Muvatta'*. ed. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.
- Mâveridî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. ed. Ahmed Câd. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2006.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyanusu'l-basit fi tercemeti'l-kamusi'l-muhit : Kâmüsü'l-muhit tercümesi*. ed. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Müttaki Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân. *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. ed. Bekrî Hayyanî, Saffet Sakkâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- Önkâl, Ahmet. "Emîrü'l-hac". *Şamil İslam Ansiklopedisi*. ed. Ahmed Ağırakça. 2/96-97. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990.
- Özalp, Ahmed. "Emîr". *Şamil İslam Ansiklopedisi*. ed. Ahmed Ağırakça. 2/95-96. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1990.
- Paçacı vd., İbrahim. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Reşidi, Ahmed. *Hüsnu's-safa ve'l-ibtihac bi-zikri men vulliyeye imarete'l-hac*. ed. Leyla Abdullatif Ahmed. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1980.
- Şenyayla, Gencal. "Hac Organizasyonuna Yeni Katkılar Sunması Bağlamında Hac Emirliği Tecrübesi". *Hac Tarihi*. 397-423. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Tarihü't-taberi = Tarihü'r-rusül ve'l-müluk*. ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, 1967.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sare Sülemi. *Sünenü't-Tirmizi*. ed. Raid b. Sabri b. Ebû Alfe. Riyad: Dârü'l-Hadâra, 2. Basım, 2015.
- Tutar, Adem - Ataş, Hacı. "Hac Emirliği Kurumunun Siyasi Amaçlı Kullanımına Dair Emevî Döneminden Bazı Örnekler". *Hac Tarihi*. 60-90. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Ya'kubî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târîhü'l-Ya'kubî*. Beyrut: Dârü Sâdir, ts.
- Yavuz, Yunus Vehbi. "Hidâyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/473-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldırım, Ahmet Hamdi. "Haccın Şartları Bağlamında Hac Kotasının Değerlendirilmesi". *Tür-*

- kiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/4 (31 Aralık 2023), 705-726.
- Yücel, İrfan. *Hac Rehberi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer". *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 4/8 (2006), 21-42.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza b. Muhammed el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs min cevahiri'l-kâmûs*. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007